

Jungs (verborgen) bijdragen tot de psychoanalyse¹

Inleiding

Ik had het geluk vanaf het begin van mijn psychoanalytische opleiding te worden blootgesteld aan het spanningsveld tussen Freud en Jung. Als jonge analyticus was ik geïntrigeerd door hun breuk en de mogelijke oorzaken ervan: hoe is het mogelijk, vroeg ik me af, dat deze twee grote mannen er niet in slaagden de dialoog open te houden? Naïeve maar toch pertinente vraag: vanaf die eerste schisma's (Adler was Jung al voorgegaan in de reeks van de 'afvalligen') hebben ontelbare splitsingen de psychoanalytische wereld geteisterd.

Bij het lezen van de briefwisseling tussen Freud en Jung kreeg ik de indruk dat de inzet niet in de eerste plaats theoretisch was. Hun debat over de libido, de psychose en de mythologie is nogal verward: elke definitie van 'seksualiteit' ontbreekt, en wat de libido betreft komt Freud niet verder dan deze perifrasede: "het analogon van honger, waarvoor de Duitse taal, wat de seksuele drift betreft, over geen woord beschikt, tenzij het ambigue 'lust'²." (169 F³).

Op het ogenblik van de ontmoeting tussen Freud en Jung was de psychoanalyse nog een jonge discipline, in volle ontwikkeling (nu, honderd jaar later, kunnen we haar bezwaarlijk nog 'jong' noemen; haar geschiedenis toont echter aan dat ze zich steeds verder bleef ontwikkelen). "Het is niet gemakkelijk in een paar woorden te zeggen wat de freudiaanse hysterietheorie en de psychoanalytische methode nu juist zijn. De nomenclatuur en de opvattingen van Freud zijn nog in beweging – gelukkig maar, zou ik zeggen!" (Jung 1905, § 660) Dit schrijft Jung in 1905, alsof hij zich nu al wil beveiligen tegen een overdreven onbuigzaamheid van de kant van Freud. Helaas, om de psychoanalyse te doen accepteren als medische 'wetenschap', had Freud al enkele van zijn ontdekkingen tot dogma verheven: de verdringing en de infantiele seksualiteit waren de pijlers van dit credo.

Juist deze twee geloofsartikelen werden door Jung op de korrel genomen; hij betwistte het belang ervan niet, maar wilde ze in een breder perspectief situeren. Meer nog, alhoewel hij het freudiaanse onbewuste helemaal accepteerde, zag hij dit 'persoonlijke' onbewuste omsloten door een grotere cirkel: het 'collectieve' onbewuste. Hierdoor haalde hij zich – paradoxaler-

¹ Herwerkte versie van een vroegere tekst: 'L'héritage jungien', in : Martens, F. (édit.) (1999), *Psychoanalyse que reste-t-il de nos amours?* Revue de l'Université de Bruxelles, Editions Complexe. Eigen vertaling.

² In het Duits: 'Lust', dat, zoals in het Nederlands, zowel 'Freude' (vreugde, plezier, genot) als 'Wunsch, Begierde' (wens, begeerte, 'goesting') betekent.

³ McGuire, W. 1975. Ik volg de nummering van de brieven die de redacteur aanbracht.

wijs – het verwijt op de hals dat hij de notie van het onbewuste, nog een geloofsartikel waar de rechtgeaarde psychoanalyticus niet omheen kan, zou verwerpen.

Freuds ‘paranoïde’ onverzettelijkheid tegenover Jungs jeugdig – en buitensporig – enthousiasme vergemakkelijkten de dialoog niet. Bovendien benaderen beide mannen de psyche vanuit twee radicaal verschillende perspectieven; ik kom hier later op terug (‘verdringing versus psychogenese’).

De theoretische divergenties waren wel degelijk aanwezig, maar naar mijn gevoel was het hun affectieve geladenheid die de breuk bepaalde: de narcistische overdracht was massief en wederzijds; ze ontketent eerst een aangrijpende liefdesgeschiedenis, maar zal tenslotte de samenwerking op alle vlakken onmogelijk maken. Vanaf dat ogenblik zijn we getuige van een opeenvolging van narcistische krenkingen, striemend en brutaal. Hun correspondentie geeft hier een tragisch relaas van.

Voor de volledigheid wil ik aanstippen dat ook andere factoren een rol speelden in het drama: Freud was onvoorzichtig door Jung, vanaf hun eerste kennismaking, te verkiezen boven de Weense collega’s met wie hij al jaren samenwerkte. Dit heeft ongetwijfeld heel wat afgunst losgemaakt bij deze getrouwen. Freud versterkte dit nog door de rivaliteit tussen zijn volgelingen aan te zwengelen; vele van zijn brieven, niet alleen aan Jung, getuigen hiervan. Tenslotte blijft u...

rouwe
m)99

1907:

Über die Psychologie der Dementia Praecox. Ein Versuch (GW 3).

1908:

Der Inhalt der Psychose (GW 3).

Über die Bedeutung der Lehre Freuds für Neurologie und Psychiatrie (GW 18).

Besprechung von Sigmund Freud: Zur Psychopathologie des Alltagslebens (GW 18).

Die Freudsche Hysterietheorie (GW 4).

1909:

Die Bedeutung des Vaters für das Schicksal des Einzelnen (GW 4).

1910:

Über Konflikte der kindlichen Seele (GW 17).

Ein Beitrag zur Psychologie des Gerüchtes (GW 4).

Über Dementia Praecox (GW 18).

1911:

*Wandlungen und Symbole der Libido. Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Denkens.
Teil I (GW 5⁴).*

Ein Beitrag zur Kenntnis des Zahlentraumes (GW 4).

Beiträge zur Symbolik (GW 18).

1912:

*Wandlungen und Symbole der Libido. Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Denkens.
Teil II (GW 5⁵).*

Psychoanalyse (GW 18).

Zur Psychoanalyse (GW 18).

Über die psychoanalytische Behandlung Nervöser Leiden (GW 18).

1913:

Versuch einer Darstellung der psychoanalytischen Theorie (GW 4).

Meestal wordt *Wandlungen und Symbole der Libido* (1911-1912) beschouwd als het werk dat de breuk uitlokte. Het is waar dat Jung er voor het eerst zijn nieuwe ideeën in ontwikkelt, maar hij doet het op een voorzichtige manier. Het klopt ook dat Freud de draagwijdte van deze nieuwigheden niet inzag (of niet wilde inzien), en dat Jung zich hierdoor zeer gekwetst voelde. Toch meen ik dat het eerder zijn *Versuch einer Darstellung der psychoanalytischen Theorie* (1913a) was dat de doodsteek gaf aan de al wankelende relatie: deze tekst vat een reeks lezingen samen die Jung gaf in de Verenigde Staten. De psychoanalyse wordt er ongenadig en weinig genuanceerd in bekritiseerd, en Jung schuift zonder schroom zijn eigen inzichten naar voren; hij stelt voor de psychoanalyse zelfs een nieuwe naam voor: analytische psychologie! Dit essay was dus een regelrechte aanval op Freud en diens levenswerk!

Ook na de breuk zal Jung nog enkele artikels wijden aan Freud en de psychoanalyse:

Der Gegensatz Freud-Jung (GW 4).

Sigmund Freud als kulturhistorische Erscheinung (GW 15).

⁴ De *Gesammelte Werke* geven een grondig herwerkte versie van de oorspronkelijke publicaties, zonder vermelding van de aangebrachte wijzigingen en/of weglatingen en toevoegingen. Voor een vergelijking van beide versies zie Dehing 1982.

⁵ Zelfde opmerking.

Sigmund Freud. Ein Nachruf (GW 18).

In deze tekst hekelt Jung wel de eenzijdigheid van Freud; hij verwijt hem ook de hele psychologie te verklaren vanuit de pathologie, Toch blijkt uit deze teksten dat Jung steeds respectvol bleef ten opzichte van zijn Weense collega. Eigenlijk zouden alle freudiaanse analytici kennis moeten nemen van deze artikels: heel wat vooroordelen zouden dan kunnen sneuvelen...

Een liefdesgeschiedenis

Freud

Freud en Jung: het verhaal van een gepassioneerde liefde, zoals blijkt uit hun toegewijde en intensieve correspondentie. Freuds ongeduld en gretigheid gingen verder dan zijn wens om zijn theorieën bevestigd te zien, of eventueel gecorrigeerd, door Jungs onderzoekingen. De briefwisseling herinnert hem aan zijn lange correspondentie met Fliess, en elke vertraging in Jungs antwoorden doet hem lijden; hij legt zelf het verband tussen deze ‘traumatische overgevoeligheid’ (134 F) en de jaren van zijn ‘autoanalyse’. In augustus 1907 ontvangt hij eindelijk, na vijf weken stilte, de langverwachte brief van Jung; zijn opluchting is groot: “Aan de verarming van mijn persoonlijkheid door de pauze in onze correspondentie komt dus tot mijn vreugde een einde.” (38 F) Van meet af aan beschouwt Freud Jung als “de sterkste helper die zich tot [dan] toe aan [zijn] zijde geschaard heeft” (11 F) “ Een steunbetuiging als de uwe vind ik overigens waardevoller dan de instemming van een heel congres.” (27 F)

In 1908 geeft Jung een kleine lezing voor de “ ‘*précieuses ridicules*’ van Zurich” (60 J); zelf noemt hij deze voordracht “primitief” (65 J). Eigenaardig genoeg is deze tekst voor Freud de aanleiding om zijn liefde voor Jung meer openlijk – zij het nog altijd gereserveerd – uit de drukken: “De voordracht is charmant⁶; jammer dat ik u niet hier heb om u enkele keren de hand te drukken. Geest van mijn geest, kan ik trots zeggen, en daarbij iets fijn artistieks, superieur vrolijks en innemends [...]” (66 F). Vanaf dat ogenblik wordt zijn toon meer vriendschappelijk: “Waarde vriend⁷” (70 F) Wat later schrijft hij: “*Der Inhalt der Psychose*, waarvoor ik een groot zwak heb. De studie toont me u van meer kanten, verscheidene dingen die ik zo waardeer in u, behalve inzicht ook artistieke fijngevoeligheid en de aanzet tot meesterschap. Ze stond in contrast met een manuscript van uw Berlijnse rivaal⁸ Abraham [...]” (84 F) Enkele dagen voordien noemde hij de voordracht “verkwikkend in haar resoluutheid en helderheid, [...] en als loon voor dit trefzekere oordelen, gekleed in aangrijpend warme en meeslepend mooie woorden. Hoe moedig spreekt u zich hier uit voor de psychische etiologie van psychische aandoeningen [...]” (82 F) Ik kom verder terug op de theoretische inhoud van deze tekst: mijns inziens bevat hij namelijk de essentie zelf van Jungs visie.

Ook de mythologische onderzoekingen van Jung zijn een “verfrissing” (163 F) voor Freud. Hij hoopt dat Jung er “de vlag van de libido en de verdringing” zal planten, om “daarna als zegevierend veroveraar naar [het] medisch moederland [terug te keren].” (231 F)

Na Jungs eerste bezoek aan Wenen loopt Freud over van enthousiasme; hij schrijft: “[...] dat [Jungs] persoon [hem] vertrouwen voor de toekomst heeft ingeboezemd, dat [hij] nu weet evenzeer gemist te kunnen worden als ieder ander, en dat [hij], zoals [hij Jung heeft] leren kennen, geen beter iemand wens[t] om [zijn] werk voort te zetten en te voltooien.” (18 F). Hij “adopteert” Jung “plechtig als oudste zoon” en “zalft hem tot opvolger en kroonprins – in partis infidelium [...]” (139 F) Meermalen dringt hij aan opdat Jung deze positie zou

⁶ In het Duits: ‘*reizend*’.

⁷ Tot dan toe luidde de aanhef: “Waarde vriend en collega”.

⁸ Karl Abraham. Men merke terloops op hoe Freud de concurrentie tussen zijn ‘leerlingen’ aanwakkert.

accepteren – en ze ook niet zou verlaten: “[...] en u zult als Jozua, indien ik Mozes ben, het beloofde land van de psychiatrie, dat ik alleen vanuit de verte mag aanschouwen, in bezit nemen.” (125 F) Tot in 1912, wanneer donkere wolken zich al samenvakken en de hemel van hun vriendschap komen verduisteren, wil Freud Jung als zijn opvolger blijven beschouwen: “[...] de toekomst, waarvoor ik alle voorbereidingen wil treffen opdat ik zeker weet dat alles veilig bij u in handen is.” (301 F).

Ik moet toch opmerken dat Freuds vriendschap van meet af aan ambivalent gekleurd is; sommige van zijn brieven bevatten nauwelijks verholen aanvallen tegen de persoonlijkheid van Jung⁹. Deze tweeslachtigheid geldt ook voor Jungs wetenschappelijke nalatenschap aan de psychoanalyse: voor Freud moest Jung de gedweeë zoon blijven, de testamentaire uitvoerder van de erfopvolging van de psychoanalytische activa die door de vader werden ontwikkeld. Dat Jung zelf heel eigen aanwinsten zou kunnen aanbrengen in deze gemeenschap van psychoanalytische goederen was voor Freud ondenkbaar. Hoezeer hij ook gecharmeerd werd door sommige jungiaanse ‘ontdekkingen’, de psychoanalyse moest zijn geesteskind blijven, ondanks al de kopzorgen die dit ‘*Sorgenkind*’ hem berokkende, en geen enkele leerling mocht actief meewerken aan de constructie ervan.

Jung

Jungs liefdesverklaringen zijn veel explicieter: “Eigenlijk bewonder ik u als mens en onderzoeker mateloos, zover ik weet benijd ik u niet; [...] het is eerder dat mijn verering voor u een ‘religieus’-dwepend karakter heeft, dat me weliswaar verder niet in de weg zit, maar me vanwege zijn onmiskenbaar erotische ondertoon stuitend en belachelijk voorkomt. Dat afschuwelijke gevoel stamt af van het feit dat ik als jongen het slachtoffer ben geworden van een homoseksueel vergrijp door iemand die vroeger door mij bewonderd werd. [...] *Ik vrees daarom uw vertrouwen.*” (49 J)

Freud lijkt deze al te netelige overdracht handig te hebben ontweken; in zijn verloren gegane brief lijkt hij “de humor [...] als de enige fatsoenlijke reactie op het onvermijdelijke” (51 J) te hebben geprezen. Later is hij duidelijk opgelucht: “[...] de overdracht vanuit de religieuze sfeer zou ik uitermate fataal vinden; die zou ook alleen maar met afvalligheid kunnen eindigen [...]” (52 F) Maar hij kan het niet nalaten – in dezelfde brief waar hij de nieuwe aansprektitel ‘Waarde vriend’ voor het eerst gebruikt – volgende opmerking in te lassen: “Mijn gewezen vriend Fliess heeft een fraaie paranoia ontwikkeld nadat hij zich ontdaan had van de stellig niet onaanzienlijke gevoelens van genegenheid voor mij.” (70 F) En ’s anderendaags voegt hij hier argeloos aan toe: “U moet niet schrikken [...]” (71 F).

Jungs reactie is merkwaardig: “Ik dank u hartelijk voor uw bewijs van vertrouwen. Het onverdiende geschenk van uw vriendschap betekent voor mij een hoogtepunt in mijn leven dat ik niet met grote woorden kan vieren. De vast niet toevallige vermelding van uw relatie met Fliess drijft mij ertoe u te vragen me uw vriendschap niet als gelijkberechtigde te laten genieten, maar als die van vader en zoon. Deze afstand lijkt mij passend en natuurlijk. En alleen deze vorm lijkt mij geschikt om alle misverstanden te vermijden en twee harde koppen de co-existentie in vlotte en ongedwongen omgang mogelijk te maken.” (72 J)

Dit ‘onverdiende geschenk’ van Freuds vriendschap was trouwens – zoals ik al opmerkte – niet vrij van enige kwaadwillendheid. In 1907 al had Freud opgemerkt dat Jung eerder tot het hysterische type behoorde, terwijl hij zichzelf meer als een ‘dwangtype’ beschouwde (42 F). Een jaar later maakt hij Jung attent op het feit dat de analyse de hysterici op de weg van de dementia praecox brengt (110 F).

⁹ Zie Roustang 1976 en Dehing 1982, waaraan ik belangrijke passages ontleen.

Ik vermeld hier even de beruchte episode van ‘spiristerij’ (138 J), van ‘het gespook van de klopgeesten’ (139 F): “Toen Freud en Jung [bij diens tweede bezoek aan Wenen] over kennisvooraf en parapsychologie spraken en Freud het hele probleemcomplex als onzin had afgedaan, weerklonk er een luide knal in de boekenkast. Jung voorspelde dat er meteen een tweede zou volgen, wat ook gebeurde.” (noot van McGuire na 138 F). Freud erkent dat Jungs mededelingen en zijn experiment “een diepe indruk op hem maakten”, maar zijn ‘wetenschappelijke’ attitude neemt snel terug de bovenhand: de inval van het irrationele wordt beteugeld. Hij maakt er zich vanaf door het probleem bij Jung te leggen: “Mijn lichtgelovigheid of althans mijn gelovige bereidwilligheid verdween tegelijk met de magie van uw persoonlijke aanwezigheid hier [...]. [...] dit speciale probleem van u [...]. Ik zet dus weer de hoornen vader-bril op en maan mijn dierbare zoon aan het hoofd koel te houden en liever iets niet te willen begrijpen dan zulke grote offers aan de rede te brengen, schud ook mijn wijze hoofd over de psychosynthese¹⁰ en denk: ja, zo zijn ze, de jongelui, waarachtig plezier verschaft hun toch alleen datgene waar ze ons niet mee naar toe hoeven nemen, waar wij met onze kortademigheid en vermoeide benen niet kunnen volgen.” (139 F).

De liefdesgeschiedenis tussen Freud en Jung verzuurt dus al snel. In augustus 1908, vlak voor zijn bezoek aan Jung, omschrijft Freud toch nog duidelijk zijn verwachtingen ten aanzien van zijn erfgenaam: “Mijn egoïstische oogmerk, waar ik natuurlijk openlijk voor uitkom, is u aan te wijzen als de man die mijn werk zal voortzetten en voltooiën door op de psychosen toe te passen wat ik begonnen ben bij de neurosen, iets waarvoor u als krachtige, onafhankelijke persoonlijkheid, als Germaan die gemakkelijker de sympathie van een breder publiek kan winnen, mij geschikter lijkt dan wie ook in mijn omgeving. Trouwens, ik mag u ook heel graag; maar ik heb geleerd deze factor ondergeschikt te maken.” (106 F) Freuds intenties zijn inderdaad héél egoïstisch: hij wil Jung gebruiken; deze “moet een instrument blijven”, en “wordt gereduceerd tot de rol van de aangever, van de leerling die moet dienen om de al door de meester gevestigde thesen te rechtvaardigen” (Roustang 1976).

‘De inhoud van de psychose’

Laten we dus eens kijken naar deze korte tekst van Jung (1908); we zagen al hoe Freud dit erfgood met ongewoon enthousiasme aan zijn hart drukte. Toch zal hij weigeren het op te nemen in zijn metapsychologische constructies. Deze nalatenschap bleef dus heel lang dode letter in het officiële psychoanalytische discours; we zullen moeten wachten op Bion om deze ideeën opnieuw te zien opduiken.

“De psychiatrie is het stiefkind van de geneeskunde.” Met deze bewering begint Jung zijn academische voordracht op het stadhuis van Zurich. Elke ‘wetenschappelijke’ methode was lang vreemd aan de psychiatrie, en de studie van de hersenen volstaat niet om deze lacune op te vullen: “We weten al lang dat het [bij de zogenaamde ‘geestesziekten’] om een welbepaald orgaan gaat: de hersenen; maar slechts achter de hersenen, het anatomisch substraat, ontmoeten we wat belang heeft voor ons – de ziel, die instantie die altijd al ondefinieerbaar was, en die aan elke poging om ze te begrijpen, hoe vindingrijk ook, ontsnapt.” (§ 320)

¹⁰ Jung had gesuggereerd dat er, naast de *psychoanalyse*, wellicht ook een ‘*psychosynthese*’ moest zijn, “die volgens gelijke wetten het toekomstige schept.” (138 J)

Men heeft lang gedacht dat de geestesziekte veroorzaakt werd door demonen (waardoor de zieke ‘bezeten’ was) of door de wraak van een verbolgen god. Deze irrationele opvattingen verdwenen gaandeweg om plaats te maken voor een houding die tegelijkertijd meer menselijk én meer wetenschappelijk was. Jung vermeldt de Franse dokters Pinel, Esquirol en Bayle als de pioniers van deze nieuwe benadering. Maar deze Verlichtingsfilosofie heeft een keerzijde: vanaf nu beheerst een dogma de psychiatrie: “Geestesziekten zijn hersenziekten.” (§ 322)

Jung beschuldigt de psychiatrie ervan op een bedenkelijke manier materialistisch te zijn: de ziel, de functie werd een aanhangsel van de hersenen, het instrument. “De psychiatrie gedraagt zich als iemand die denkt dat hij de zin en de betekenis van een gebouw kan ontcijferen door een mineralogische analyse van de stenen ervan.” (§ 324) Nochtans, gaat Jung verder, blijken drie vierde van de geesteszieken – in het bijzonder de gevallen van ‘dementia praecox’ – intacte hersenen te bezitten. We moeten het dus langs de psychologische kant gaan zoeken. Jung stelt vast dat de geestesziekte vaak uitbreekt ter gelegenheid van een belangrijke emotie. Bovendien krijgen de symptomen – onbegrijpelijk voor de organische benadering – zin “wanneer men ze beschouwt vanuit de individuele antecedenten. Vooral het fundamentele onderzoek van Freud over de psychologie van de hysterie en de droom stimuleerde en hielp ons om dit werk tot stand te brengen.” (§ 333) Dit is, in dit kleine artikel, de enige verwijzing naar Freud en zijn werk.

Jung stelt dan verschillende gevallen van dementia praecox voor. De symptomen die absurd leken krijgen betekenis door de psychologische analyse: de geesteszieke verschijnt ons dan als een mens, die lijdt door dezelfde problemen als wij. De waanzin onthult zijn betekenis. Hij is niet het gevolg van de ontregeling van bepaalde hersencellen, maar “eenvoudigweg een ongewone reactie op affectieve problemen die ons helemaal niet vreemd zijn.” (§ 339) Een jaar eerder publiceerde Jung zijn essay over de dementia praecox, dat door Freud beschouwd werd “als de belangrijkste steun en vruchtbaarste bijdrage aan [z]ijn werk” (11 F). In deze tekst opperde Jung de idee van een somatische ‘intoxicatie’; dit was niet naar de zin van Freud, maar Jung vond deze hypothese noodzakelijk om zijn theorie over de psychogenese van de geestesziekten te vervolledigen. Later komt hij hier trouwens op terug.

Het einde van een psychotische episode wordt als volgt beschreven: “Zo ging de hellepoort stilaan dicht. Er bleef nog een zekere spanning bestaan in de expressie, en een blik die, alhoewel hij gericht was op de dingen van deze wereld, toch ook naar binnen keek, als om te wijzen op de stilzwijgende activiteit van het onbewuste, dat nieuwe oplossingen zoekt voor zijn onoplosbaar probleem. Dat is de zogenaamde genezing van de dementia praecox.” (§ 353)

“Laten we niet spotten met de dichters die de psychose beschrijven: meestal weten ze het beter dan de psychiaters.” (§ 354) “De wereld van de dichter, dat is een wereld van opgeloste problemen. De werkelijkheid, dat is het probleem dat niet opgelost is. De geestesziekte geeft ons een getrouw beeld van deze realiteit. Zijn oplossingen zijn onbevredigende illusies, zijn genezing een voorlopig opgeven van het probleem, dat in de diepte van het onbewuste verder blijft werken, en dat op een dag terug zal opduiken, om nieuwe illusies te scheppen in een nieuw decor; zoals we kunnen zien – een verkort fragment van de geschiedenis van de mensheid.” (§ 355)

Niet alle geesteszieken lenen zich zo gemakkelijk tot de psychologische analyse: “Ze verdwaalden in de doolhoven van een tovertuin, waar dezelfde oude geschiedenis zich eindeloos herhaalt in een tijdloos heden.” (§ 356) En Jung besluit: de geesteszieke, de dichter, ieder mens “draagt in zich een creatieve verbeelding die zonder verpozen probeert om de ruwheid van de realiteit te verzachten. [...] Al te vaak, helaas, kennen we de dingen die zich afspelen op deze nachtelijke zijde niet meer, omdat alle bruggen die ze met de wereld verbinden onderbroken zijn.” (§ 385) “Zo ontdekken we bij de geesteszieke niet iets nieuws en onbekends, maar de grondslag van ons eigen wezen, de moeder van de problemen van het leven, waaraan we allen werken.” (§ 387)

Met uitzondering van de enige referentie aan Freuds onderzoekingen die ik al vermeldde, zijn de psychoanalytische begrippen compleet afwezig in deze tekst van 23 bladzijden: geen verdringing, geen overdracht, geen seksualiteit. Wel Eros, de goden en de hel, en het onbewuste, moeder van de levensproblemen, die, als een subject, nieuwe oplossingen zoekt. Het hele latere jungiaanse systeem schemert hier door: het collectieve onbewuste en de archetypen.

En Freud klapt in de handen, blij en voldaan: “Geest van mijn geest!” Schreef hij zelf niet, in 1900: “Dat men ervan terugkomt de bewustzijnskwaliteit te overschatten, wordt de *conditio sine qua non* voor ieder behoorlijk inzicht in het verloop van het psychische. Het onbewuste moet volgens de lering van Lipps [...] als algemene basis voor het psychische leven worden aanvaard. Het onbewuste is de grotere cirkel, die de kleinere van het bewustzijn insluit; alle bewustzijn heeft een onbewust voorstadium, terwijl het onbewuste op deze trap kan blijven staan en toch de volle waarde van een psychische functie voor zich kan opeisen. Het onbewuste is de eigenlijke psychische realiteit, *waarvan de innerlijke aard even onbekend als de realiteit van de buitenwereld en dat door de gegevens van het bewustzijn even onvolledig aan ons wordt getoond als de buitenwereld door de informatie van onze zintuigen.*” (Freud 1900: 574, cursivering van Freud zelf)

‘Paranoïde’ en ‘schizofreen’ denken

Roustang (1976), voortgaand op de correspondentie tussen Freud en Jung, formuleerde de hypothese dat Freuds denken ‘paranoïde¹¹’ was, terwijl het denken van Jung eerder als ‘schizofreen’ beschreven kon worden. Mijns inziens moet deze stelling genuanceerd worden. Het klopt dat Freud, in beslag genomen door de constructie van een coherente psychoanalytische theorie, dwangmatig en dogmatisch was. Het klopt ook dat zijn houding uiterst paranoïde was ten opzichte van de toenmalige ‘wetenschappelijke’ medische wereld. Om zijn metapsychologie ingang te doen vinden voelde hij zich genoodzaakt haar een ‘wetenschappelijk’ statuut te verlenen: ‘paranoïde’ kennis waarin alles steek houdt, waarin alles geanalyseerd en begrepen kan worden. Ook was hij extreem paranoïde ten aanzien van de geschillen binnen zijn ‘beweging’: het beruchte geheime ‘comité’, opgericht op instigatie van Jones en met de enthousiaste instemming van Freud geeft hiervan een meer dan verrassend voorbeeld: “[...] een groepje betrouwbare analytici, ‘geanalyseerd door Freud zelf’, naar het voorbeeld van de ‘paladijnen van Karel de Grote’” (Jones 1955: II 162). “De eerste plenaire zitting vond de volgende zomer plaats, op 25 mei 1913. Freud vierde de gebeurtenis door aan elk van ons een Grieks intaglio te geven, gekozen uit zijn eigen collectie; we lieten er een zegelring van maken.” (ibid.: 164) En wie was de eerste vijand die door dit comité gevisieerd werd? Jung natuurlijk, alhoewel deze nog altijd voorzitter was van de Internationale Psychoanalytische Vereniging, en officieel opvolger van Freud.

Gelukkig kon Freud, in zijn theorievorming, de paranoïde constructie regelmatig onderuit halen, dankzij een flinke dosis ‘schizofrene waan’ (Roustang 1976: 73). Inderdaad, al zijn grote ontdekkingen waren, op het ogenblik van hun ontstaan, ‘delirant’ ten aanzien van het milieu dat ze moest ontvangen. Ik veronderstel dat de paranoïde verdediging na de schizofrene waan kwam. Zijn ontmoeting met Jung vond plaats op het ogenblik dat deze laatste begon te delireren, terwijl Freud zich al een beetje begon terug te trekken in de paranoïde zekerheid, bekoeld door een reeks van bittere ontgoochelingen. Toch bleef Freud ‘wanen’ ontwikkelen, tot in zijn allerlaatste geschriften. Sommige passages brachten de klassieke freudiaanse exegeten in verlegenheid; ze vonden het gepast deze uitspraken met de mantel van de orthodoxie te bedekken...

Jungs denken zou dus eerder ‘schizofreen’ zijn: hij wil zich niet laten vastpinnen op een bepaalde theorie: “Voor de paranoïde kennis, die onze beschaving domineert, is het oeuvre van Jung een soep, een aanlokkelijk syncretisme, een kweekvijver waarin alle vissen hun kans krijgen.” (Roustang 1976: 65) Deze attitude heeft minstens één verdienste: ze is vriendelijk ten opzichte van de vissen, ze doodt het leven niet in verstikkende theoretische constructies. Ik zou hier nog aan toevoegen dat het freudiaanse dogmatisme, voor de schizofrene kennis, verschijnt als steriele conceptualisering, als verschrompeld kadaver.

Maar ook Jung kende zijn paranoïde momenten. Ook hij moest vechten tegen onbegrip – de miskenning van zijn bijdragen door Freud in de eerste plaats. Ook hij, samen met zijn hele school (ook al beweerde hij dat hij geen school wilde: was hij niet de enige ‘jungiaan’?) heeft geleden onder de dodelijke stilte die volgde op de breuk met Freud. Hij liet zich verleiden tot absolute waarheidsuitspraken. Doordat hij veel minder nauwkeurig en strikt was, is zijn dogmatisme veel storender. Maar zijn oeuvre heeft een voordeel: de aandachtige – en nauwgezette – lezer zal in zijn werk, voor elke dogmatische bevestiging een andere, even categorische bewering ontdekken die deze tegenspreekt! Dit is vermoeiend en irritant, maar het heeft zo zijn voordelen: alle vissen behouden hun kans, op voorwaarde dat de lezer zich niet tot één passage beperkt, natuurlijk. Het leven en de menselijke ziel met al haar contradicties worden zo gerespecteerd – ten nadele weliswaar van een coherente en dwingende theorievorming.

¹¹ De door hem gebruikte Franse term is nog sterker: ‘*paranoïaque*’.

Freud en Jung vertoonden dus beide een ‘paranoïde’ en een ‘schizofrene’ pool. Toch is het zo dat de polarisatie zich in hun relatie vooral voordeed in de richting van Freud-paranoïde ⇔ Jung-schizofreen. Dit blijkt ook uit hun theoretische discussie: voor Freud vormde de verdringing – zeker op het ogenblik van zijn omgang met Jung – de hoeksteen van zijn psychoanalyse. Jung, door zijn contact met psychotische patiënten, en waarschijnlijk ook door zijn eigen aanleg, werd alle dagen geconfronteerd met het falen van de verdringende instantie. Freud wilde wel aannemen dat het Ik slechts de rol speelde “van de domme august in het circus, die overal commentaar op heeft om de toeschouwers te laten geloven dat alles wat er gebeurt zijn werk is.” (238 F), en dat het misleid kon worden door wat verdrongen werd. Maar het Ik kon ook helemaal vernietigd worden, opgeslorpt door wat het niet eens verdrongen had, en dat was een perspectief waarvan Freud helemaal niet hield! Hij zal ook met veel zorg vermijden te dicht in de buurt te komen van persoonlijkheden met een ‘zwak’ Ik, ‘borderline cases’ die u op elk moment kunnen meesleuren in een psychotische maastroom waarin alle herkenningpunten verloren gaan. Terzelfder tijd zal hij zijn paranoïde verdedigingsmiddelen verstevigen, in de hoop met de ‘zekerheid’ van een gesloten systeem weerstand te bieden aan de delirante ontsparingen.

Vandaag zouden we zeggen dat dit ‘paranoïde’ denken ‘modernistisch’¹² is, een product van de Verlichtingsfilosofie, van het wetenschappelijke materialisme en rationalisme. Het modernistische project streeft naar een objectieve kennis van de werkelijkheid; onzekerheid en twijfel worden gereduceerd tot voorlopige concepten die zullen verdwijnen dankzij de onweerstaanbare vooruitgang. Dit denken wordt bovendien gekenmerkt door het zoeken naar betekenissen, naar de onderliggende structuren die de oppervlakkige realiteit schragen.

Het ‘schizofrene’ denken kan vergeleken worden met het ‘postmodernisme’: er zijn geen feiten, er zijn slechts duidingen. Elke waarneming wordt bepaald door een theorie. De – zelfs gedeeltelijke – waarheid bestaat niet, en dus is elke mogelijkheid tot objectiviteit uitgesloten. Weten en begrijpen zijn slechts interpretaties in een of ander kader. Paradox en ambiguïteit staan centraal, onbepaaldheid en onzekerheid zijn fundamenteel: elke zekerheid is verdacht.

De ‘post-postmodernistische’ (vergeef me het barbarisme) positie zou modernisme en postmodernisme moeten integreren. Misschien ware het juist te zeggen dat de beide polen erin gehandhaafd blijven, en dat het post-postmodernisme accepteert om heen en weer getrokken te worden in dit spanningsveld. Dit is de ‘psychoanalytische’ attitude die ik aantref bij de moderne kleinianen zoals Bion: de ‘post-postmodernistische’ analyticus probeert te begrijpen en biedt duidingen aan, maar is zich bewust van het feit dat elk weten relatief en voorlopig is. Hoe meer hij weet, des te meer geeft hij zich rekenschap van wat hij niet weet: dit bewustzijn van onze onwetendheid is rechtstreeks evenredig met de uitgebreidheid van onze kennis.

Het jungiaanse erfgoed nu

In zijn brief van 6 januari 1913 schrijft Jung aan Freud: “Ik zal me bij uw wens de persoonlijke relatie op te geven neerleggen, want ik dring mijn vriendschap nooit op. Voor het overige zult u zelf wel het beste weten wat dit moment voor u betekent. ‘De rest is zwijgen.’” (344 J) Deze referentie aan de stervende Hamlet – zoals de hele brief – klinkt een beetje melodramatisch. Maar ze geeft waarschijnlijk aan wat deze breuk voor Jung betekende: een haast dodelijke wonde die een uiterst zware psychologische crisis tot gevolg zal hebben¹³

¹² Ik laat me hier inspireren door De Wachter (1997).

¹³ Ik heb lang gedacht dat deze crisis ‘psychotische’ kenmerken had. Na lectuur van Beir (2004) ben ik daar minder van overtuigd. Nu vraag ik me af of Jung, bij zijn beschrijving ervan, zich niet liet verleiden tot enige – ‘hysterische’ – overdrijving...

Aan de kant van Freud

De gevolgen voor de theoretische ontwikkeling – zowel in de psychoanalyse als in de ‘analytische psychologie’ (niet zo geslaagde term die Jung koos om zijn systeem aan te duiden) – zijn al even ernstig. Een dodelijke stilte (in het Duits: *Schweigen*) strijkt neer op elke mogelijke dialoog tussen ‘freudianen’ en ‘jungianen’.

Freud evenwel zal niet nalaten antwoorden te zoeken op de verschillende netelige problemen waarmee Jung hem confronteerde: vele van zijn latere geschriften kunnen beschouwd worden als een voortzetting van hun debat. De vaak indringende kritische vragen van Jung worden er vervangen door een voorzichtige, bedachte en beredeneerde benadering: deze dialectische excursies zullen nochtans enkele radicale wijzigingen van de psychoanalytische theorie tot gevolg hebben, al werd hun draagwijdte lang gebagatelliseerd. De invoering van het ‘*Es*’, in 1923 (in *Das Ich und das Es*) is er waarschijnlijk het meest frappante voorbeeld van: Freud ontleende de term aan Groddeck, maar zijn beschrijving ervan herinnert duidelijk aan Jungs invloed:

“Daarbij stippen we zaken aan die tot dusver geen voorwerp van psychoanalytische beschouwing zijn geweest, en maken het noodzakelijk zekere theorieën aan te roeren die niet-analytici of voormalige analytici op hun terugtocht van de analyse hebben geponeerd. Ik ben anders altijd bereid geweest mijn verplichtingen jegens andere onderzoekers te erkennen, maar voel mij in dit geval niet bezwaard door zo’n plicht tot dankbaarheid.” (p. 380) Een zo radicale ontkenning kan ons alleen maar achterdochtig maken...

In de ‘eerste topica’ was het ‘onbewuste’ zo goed als synoniem van ‘verdrongen’. In *Das Ich und das Es* nu voelt Freud zich genoodzaakt “een derde, niet verdrongen Obw te postuleren [...]” (p. 287)

“Dankzij de vorming van het ideaal wordt wat de biologie en de lotgevallen van de menselijke soort in het Es hebben geschapen en achtergelaten, door het Ik overgenomen en daarin individueel herbeleefd. Vanwege zijn ontstaansgeschiedenis is het Ik-ideaal ten nauwste verweven met de fylogenetische verworvenheden, de archaïsche erfenis van de enkeling.” (p. 401) Hier komen we heel dicht bij de archetypische structuren die Jung beschreef; In hun briefwisseling discussieerden Freud en Jung trouwens heel uitvoerig over fylogeneze en archaïsche erfenis! Maar Freud gaat nog verder:

“De belevenissen van het Ik lijken aanvankelijk verloren te gaan voor de erfenis, maar als ze zich vaak en krachtig genoeg herhalen bij veel opeenvolgende generaties van individuen, worden ze om zo te zeggen omgezet in belevenissen van het Es, waarvan de indrukken door overerving worden gefixeerd. Het erfelijke Es herbergt dus de resten van talloos vele Ik-existenties [...]” (p. 403)

Laplanche en Pontalis citeren deze passage niet in hun *Vocabulaire de la psychanalyse*. Ze vermelden nochtans – in een andere rubriek – de ‘oerfantasmen’ (*Urphantasien*) die Freud in 1915 introduceerde: “Typische fantasmatische structuren [...] die de psychoanalyse terugvindt als organisatoren van het fantasielevens, welke ook de persoonlijke ervaringen zijn van het subject; de universaliteit van deze fantasmen zou volgens Freud te verklaren zijn door het feit dat ze een genetisch overgedragen patrimonium zouden vormen.” (Laplanche & Pontalis 1971: 157, mijn cursivering) Als dat geen mooie definitie is – mooi genuanceerd maar heel aanvaardbaar voor de niet-dogmatische jungiaan – van het ‘collectieve onbewuste’! De auteurs van het *Vocabulaire* besluiten voorzichtig: “De theorie van een genetische hereditaire overdracht roept voorbehoud op [waarom eigenlijk?]; dit betekent volgens ons niet dat we de idee moeten verwerpen dat er in het fantasielevens structuren bestaan die niet herleid kunnen worden tot de toevalligheden van de individuele beleving.” (p. 159)

Freud handhaafde zijn zwak voor sommige jungiaanse thesen tot op het eind van zijn leven. In 1937, in ‘De eindige en de oneindige analyse’, lezen we: “[...] het betekent nog geen mystieke overschatting van de erfelijkheid indien wij het plausibel achten dat voor het nog niet bestaande Ik reeds is vastgelegd welke ontwikkelingslijnen, tendensen en reacties het naderhand te voorschijn zal brengen. De psychologische bijzonderheden van families, rassen en naties ook in hun gedrag tegenover de analyse laten geen andere verklaring toe. Sterker nog, de analytische ervaring heeft ons de overtuiging opgedrongen dat zelfs bepaalde psychische inhouden als de symboliek geen andere bron hebben dan de erfelijke overdracht [...]” (p 251) Weer duikt die angst op voor ‘mystieke overschatting’: dit gebeurt telkens wanneer een al te ‘jungiaanse’ idee wordt geopperd!

Terloops wil ik aanstippen haar zwaar Freud hier de nadruk legt op het belang van het ras. We zagen al hoe hij dit ook al deed toen hij Jung als ‘Germaan’ naar voor wilde schuiven. In 1908 al vraagt Freud aan Abraham om tolerant te zijn ten opzichte van Jung, zelfs als deze niet alle freudiaanse theorieën accepteert: “[...] vergeet niet dat [...] gij door rassenverwantschap dichter bij mijn intellectueel temperament staat. Vergeet ook niet dat Jung, als christen en domineezoon, grote innerlijke weerstanden moest overwinnen om de weg naar mij te vinden.” (3 mei 1908, geciteerd in Jones II) “Voor ons Joden is het makkelijker: er zit in ons geen mystiek element.” (20 juli 1908) Nog enkele dagen later stelt hij “het verdrongen antisemitisme van de Zwitsers” aan de kaak: “ik ben van oordeel dat wij, Joden, als we willen samenwerken met de anderen, blijk moeten geven van een zekere dosis masochisme.” (23 juli 1908) Na de breuk zal zijn waardering voor de Germaan heel wat minder vleidend zijn: “Eindelijk zijn we verlost van Jung, die heilige bruut, en van zijn kornuiten.” (26 juli 1914)

De kleiniaanse 'afwijking'

Glover, in zijn beruchte pamflet tegen Jung, was van mening “dat het kleiniaanse systeem een afwijking betekende van de freudiaanse principes en techniek”; hij was getroffen door “het feit dat het sommige vergissingen combineert die zowel bij Rank als bij Jung te vinden zijn” (Glover 1950: 21). Malicieuze doch scherpzinnige opmerking: Melanie Klein, in haar heftige polemieken met Anna Freud, hield vol dat ze haar systeem had opgebouwd vertrekkende van wat de Meester had gezegd. Dat is waar, maar ze koos haar basisreferenties in teksten die nog niet geïntegreerd waren in de heersende orthodoxie: haar postulaat dat levens- en doodsdriften aangeboren zijn, en ook de centrale plaats die zij toekende aan het onbewuste fantasme als primaire organisator van het psychische leven, kwamen dicht in de buurt van sommige jungiaanse stellingen.

Persoonlijk vind ik dat de meest creatieve analytische auteurs van de laatste decennia te vinden zijn in de kleiniaanse wereld, vooral op het gebied van het begrijpen van psychotische fenomenen (niet alleen in de klinisch manifeste psychose, die nu minder en minder beschouwd wordt als een indicatie voor psychoanalyse, maar vooral in de ‘psychotische delen’ van de ‘neurotische’ persoonlijkheid). Meltzer (1978) maakte een interessante studie van deze ontwikkeling.

Deze analogieën tussen kleiniaanse en jungiaanse ideeën bleven lang impliciet en werden niet officieel erkend. Vooral in het werk van Wilfred R. Bion (1897-1979) valt op hoe verschillende jungiaanse thesen opnieuw worden opgenomen, ook al gaf Bion dit slechts schoorvoetend toe. Zijn analysant en discipel James S. Grotstein is de eerste freudiaans-kleiniaanse analyticus die meer resoluut pleitte voor een ‘terugkeer naar Jung’. Deze trend vinden we ook terug bij sommige ‘*self-psychologists*’ zoals Fosshage (2002).

Er bestaan historische redenen om aan te nemen dat Bion door Jung werd beïnvloed. In 1935 was de toen 60-jarige Jung in Londen, om er vijf lezingen te geven in de Tavistock Clinic, over ‘de grondslagen van zijn analytische psychologie’. Bion, 38 jaar, was in de zaal, en de vragen die hij stelde tonen aan dat hij een heel aandachtig toehoorder was. Hij was begonnen met zijn specialisatie in de psychiatrie, en was waarschijnlijk nog in analyse bij John Rickman. Deze ontmoeting met Jung vond dus plaats lang vóór zijn analyse met Klein – *in tempore non suspecto*.

Alles wijst erop dat Bion sterk onder de indruk kwam van de theorieën die Jung uiteenzette. Ook Samuel Beckett, zijn analysant die Bion had meegebracht om naar Jung te luisteren, was geïmponeerd: “Jungs ideeën over het ongeboren zelf (*‘unborn self’*) dat bang is om geboren te worden maakten een diepe indruk op Beckett, en hielpen hem om Samuel Beckett te worden. Hij overwon zijn *writer’s block*, en dit maakte diepe indruk op Bion.” (Culbert-Koehn 1997: 15).

Bion en Jung¹⁴

Jung trok nooit de geldigheid van Freuds theorieën in twijfel getrokken. Hij vond ze wel te eenzijdig, en hij bleef zich ook vragen stellen over de verschillpunten tussen hem en Freud: ze betreffen de relativiteit van elke psychologische theorie, de plaats van religie en seksualiteit, verdringing versus psychogenese, causaliteit versus finaliteit, de rol van de ouders, typologische aspecten en tenslotte de therapeutische attitude. Ik zal nu deze verschillpunten overlopen, en hierbij nagaan in welke mate Bion evolueerde in Jungs richting. In een vroeger

¹⁴ Ik ontleen de nu volgende sectie in haar geheel aan Dehing 1998.

artikel onderzocht ik al de analogieën tussen Bions en Jungs opvattingen over de psychogenese van de psychose (Dehing 1994).

De relativiteit van elke psychologische theorie

Jung benadrukte vaak het feit dat elke psychologische theorie in de eerste plaats de uitdrukking is van subjectiviteit van de auteur: “*Man sieht, wie man ist.*” (Jung 1929: § 773) Hij beschreef Freuds standpunt als organicistisch en positivistisch, en vond dat Freud te weinig kritisch stond tegenover zijn eigen filosofische premissen: hij was een kind van de *Aufklärung*, en van het wetenschappelijk materialisme en rationalisme. Tussen twee haakjes: Jungs standpunt was eerder beïnvloed door de Duitse romantiek, en niet het minst door Goethe. Jung vond de psychoanalyse te dogmatisch, en hij ervoer aan den lijve hoe moeilijk – zo niet onmogelijk – het voor Freud was om zijn metapsychologische stellingen in vraag te stellen.

Jung stelde nochtans Freuds ‘iconoclastische’ attitude op prijs: “Hij legde de vinger op méér dan één abces.” (Jung 1939: § 69) Samen met Nietzsche luidde Freud de gigantomachie in van deze tijd; hij viel met recht en reden de conventionele burgerlijke moraal aan, de pseudo-religiositeit, het sentimentele bedrog van de valse Victoriaanse waarden. Maar in zijn ijver gooide hij het kind met het badwater weg: de diepere betekenis van de religieuze ervaring ontging hem. Ik kom hier verder op terug.

Bion maakte, met betrekking tot de psychoanalytische theorie, verschillende fasen door. In zijn *Experiences in Groups* (1948-1951) postuleert hij een ‘protomentaal systeem’, dat sterk herinnert aan Jungs archetypen met hun archaische, psychofysieke verstrengeling. Maar in zijn eerste psychoanalytisch artikel (1950) keert hij terug naar de orthodoxie. Hij wordt een vurige verdediger van de gevestigde theorieën: de analyticus moet pogen het gebeuren in de sessie te vatten in de bestaande theorieën, eerder dan een nieuwe ‘ad hoc’ theorie uit te vinden. Bion speelde heel lang met het idee om de hele metapsychologie te codificeren in een soort wiskundige taal; ik weet niet of hij ooit helemaal afstand deed van dit project (zeer in tegenstelling tot Jung was hij verzot op wiskunde). Wel is duidelijk dat hij met zijn pleidooi voor het opgeven van *memory, desire* en *understanding*, om te komen tot ‘transformaties in O’, eigenlijk het domein van de klassieke psychoanalyse verlaat: het ‘kennen’, via associaties en interpretaties in het overdracht-tegenoverdrachtsveld, wordt hier opgegeven ten voordele van het ‘zijn’¹⁵, en elk vastklampen aan psychoanalytische theorieën wordt dan een verdediging tegen de transformatie in O. Bions ‘*act of faith*’, het “geloof dat er een ultieme realiteit en waarheid is – het ongekende, onkenbare, ‘vormeloze oneindige’” (Bion 1970: 31), geloofsact waarin hij zich aan dit ‘O’ overgeeft, doet sterk denken aan Jungs *Geschehenlassen*, de eerste stap in de analytische onderneming. Over zijn eigen ‘confrontatie met het onbewuste’ schrijft Jung: [...] de terugblik [naar mijn verleden] leverde niets op, ik moest mijn onkunde bekennen. Toen zei ik tot mezelf: ‘Ik weet zo helemaal niets, dat ik nu maar eenvoudig ga doen wat me invalt.’ Hiermee gaf ik mij bewust over aan de impulsen van het onbewuste.” (Jung 1961: 163) “[...] en toen liet ik mij vallen. Het was alsof de grond in letterlijke zin onder mij bezweek en ik neersuisde in een donkere diepte. Ik kon mij niet verweren tegen een gevoel van paniek.” (Jung 1961: 168)

¹⁵ Betreffende deze ‘caesura’ in zijn werk, zie Vermote 1998.

Religie

“Ik probeer om minstens de grootste vooroordelen te vermijden, en ben dus geneigd om alle mogelijk goden te erkennen, op de enige voorwaarde dat ze actief zijn in de menselijke ziel.”, schrijft Jung. “Ik weet evenmin wat ‘instincten’ zijn als ik weet wat de geest *an sich und für sich* is.” (Jung 1929: § 776) “Mijn relatie met alle *religies* is dus positief. [...] in hun moraal zie ik pogingen die identiek of analoog zijn aan de pogingen die mijn patiënten uit eigen ingeving ondernamen, in hun zoeken naar de juiste weg om met de machten van de ziel om te gaan.” (Jung 1929: § 777)

Er bestaan frappante analogieën tussen Jung en Bion wat betreft hun houding tegenover religie. Beiden groeiden op in een godsdienstig milieu: Bion had wel niet zoveel ooms-dominies als Jung, maar ook in zijn Hugenotenfamilie kwamen verschillende zendelingen voor. Jung vertelt ons vooral over het ontgoochelende godsdienstonderricht door zijn vader: “‘Och kom’, placht deze te zeggen, ‘jij wilt altijd denken. Men moet niet denken maar geloven.’ – Ik dacht: ‘Nee, men moet ervaren en weten [...]’” (Jung 1961: 50) Van *learning from experience* gesproken! Bion heeft het over de godsdienstige indoctrinatie tijdens zijn schooljaren, en de ongemeen harde repressie van de seksualiteit, met op de achtergrond het nooit met name genoemde spook van de homoseksualiteit. Zowel Jung als Bion hadden moeite met dit opgedrongen ‘geloof’. Beiden gingen het zoeken in de ervaring, en beiden ontmoetten er God, of beter, goden, en de ‘Godheid’. Zo kon Jung op het eind van zijn leven zeggen: “*I don’t believe. I know.*”, en zo verving Bion het opgelegde ‘*belief*’ door ‘*faith*’.

Bion stond als kind in nauw contact met de Indische mythologie: de inlandse dienstboden vertelden hem verhalen uit de *Mahabharata*, het epos van de afstammelingen van Bharata. Jung ontdekte de Oosterse mythologie en filosofie pas veel later. Maar beide mannen hechtten veel belang aan de mythe. Voor Jung is de mythe een van de voornaamste manifestaties van het archetype; Bion stelde dat we zoveel mogelijk mythen nodig hebben: mythen zijn als wetenschappelijke systemen, ‘constante conjuncties’ van vroegere ervaringen (Culbert-Koehn 1997: 16). Het grootste deel van zijn *Cogitations* is gewijd aan dit pleidooi voor de mythe.

“Psychoanalytici zijn altijd op een vreemde manier blind geweest voor het thema religie”, zei Bion in 1973, en zoals Jung merkt hij op dat ‘religieuze’ activiteiten in de geschiedenis van het menselijke ras minstens even opvallend zijn als de seksuele (Bion 1973: 6).

Seksualiteit

Voor Jung is de seksualiteit ook maar één god tussen vele anderen. Hij beschouwde Freuds theorie van de infantiele seksualiteit zelfs als een “scholastische interpretatieflater” (Jung 1932: § 51) en hekelde de reductie van de Oedipus-mythe tot de al te enge ‘familieroman’. Hij evacueerde hierbij wel het belang van de psychoseksuele vervlochtenheid, iets wat men Bion niet kan verwijten. Maar ook Bion benadrukt de niet-seksuele elementen van het Oedipus-verhaal. Zoals in andere mythen onderkent hij er de problemen rond het verwerven van kennis, nieuwsgierigheid, hybris, definatorische hypothesen, het aanwenden van valse theorieën om de ondraaglijke waarheid te ontwijken, intimidatie versus wetenschappelijke integriteit. Het belang dan Bion toekende aan de ‘waarheid’, als onmisbaar voedsel voor de psychische groei, moet niet onderdoen voor Jungs nadruk op de ethische aspecten van de confrontatie met het onbewuste, de *Auseinanderstzung*.

Verdringing versus psychogenese

Op het ogenblik van de breuk tussen Freud en Jung geldt de verdringing nog als de hoeksteen van de psychoanalyse: het onbewuste ontstaat door verdringing, in een beweging ‘van buiten naar binnen’. Jung heeft respect voor het ‘natuurwetenschappelijke empirisme’, en voor Freuds “geweldige poging om de ziel te begrijpen”, maar stelt er onmiddellijk een radicaal tegengesteld perspectief tegenover: “de religieuze Gnosis, even gigantische onderneming van de menselijke geest, om kennis te putten uit het meest innerlijke” (Jung 1929: § 777).

Dat is één van de grootste moeilijkheden geweest in de dialoog tussen freudianen en jungianen: de psychoanalyse had de neiging de psychische processen en instanties ‘objectief’ te bestuderen van buitenaf, en hun interacties te beschrijven op een enigszins mechanistische wijze, terwijl Jung een subjectieve – al te subjectieve – beschrijving geeft van de confrontatie met de psychische instanties zoals ze zich van binnen uit opdringen. Daardoor wordt het heel moeilijk om de freudiaanse en jungiaanse psychische instanties met elkaar te vergelijken.

Met zijn ‘pre-concepties’ kent ook Bion een a priori kennis toe aan de onbewuste psyche: geen ‘verdrongen’ weten, maar een ‘gnosis’, die altijd aanwezig was, ‘lege gedachten’, een virtuele kennis die in de emotionele ervaring haar ‘realisatie’ kan vinden. Bion beschrijft hier eigenlijk de ‘incarnatie’, de menswording van het archetype: de pre-conceptie, gekoppeld met de passende zintuiglijke impressie, genereert een bèta-element, dat dankzij de alfa-functie wordt omgezet in een alfa-element, dat ‘psychische kwaliteit’ bezit. Dit klinkt allemaal nog tamelijk ‘wetenschappelijk’, al weten we eigenlijk volstrekt niet waaruit deze psychische kwaliteit nu eigenlijk bestaat.

Maar als Bion het heeft over transformaties in O¹⁶ gaat hij, zoals Jung, de mystieke toer op. Hij heeft het ook vaak over de mysticus, het genie, het ‘uitzonderlijk individu’ in de groep, dat nieuwe inhouden introduceert die de cohesie van de groep verstoren. Revolutionaire ontdekkingen, ook op strikt wetenschappelijk gebied, en ook als ze onmisbaar zijn voor de groep, stoten toch altijd op weerstand, en de grens tussen genialiteit en gekte is heel dun. Bion formuleerde het als volgt: “Het zou juister zijn om te zeggen dat de psychotische mechanismen een genie nodig hebben om ze te manipuleren op een manier die adequaat is om groei of leven (een synoniem voor groei) te bevorderen.” (Bion 1970: 63) Bions ‘mystieke’ ontwikkelingen maken de klassieke psychoanalytici nerveus, en terecht: de transformaties in O geven de limiet aan van de psychoanalyse als hermeneutische wetenschap. Op de *Bion Centennial* in Turijn, in 1997, veroorzaakten de lezingen die dit ‘transcendente’ aspect van Bions oeuvre verder ontwikkelden onrust en ‘weerstand’, en een neiging om de ‘orthodoxe’ rangen te sluiten, met soms eigenaardige uitspraken zoals: “We moeten ons hoeden voor oversimplificatie!”. Natuurlijk, maar waarom niet vereenvoudigen waar het kan? Ook Bions *Memoir of the Future* werd door velen met argwaan onthaald: sommigen gingen zich zelfs afvragen of Bion nu stapelgek geworden was.

Volgens Grotstein kent de psychoanalyse drie grote mystici: Jung, Bion en Lacan¹⁷. Voor hen is ‘God’ geen object meer, dat we nodig hebben om te vereren, maar een *subject*. Bion nodigt ons uit om één te worden met O als *subject*. Jung beschreef het collectieve onbewuste ook als een *subject*: het ‘Zelf’ als ‘wetend’ subject tegenover het ik geplaatst. “Het ik staat tegenover het zelf zoals het *patiens* tegenover het *agens*, of zoals het object tegenover het subject. [...]

¹⁶ ‘O’ is de abstracte term die Bion koos om het onkenbare ‘*Ding-an-sich*’ aan te duiden, de ‘ultieme waarheid’ of de ‘ultieme realiteit’, de ‘godheid’. ‘O’ kan niet gerepresenteerd worden, alleen zijn ‘evoluties’ kunnen door de zintuigen worden waargenomen en gerepresenteerd. ‘Transformaties in O’ betreffen het *zijn*, terwijl transformaties in K (‘*Knowledge*’) te maken hebben met de *kennis* die we ervan kunnen hebben.

¹⁷ Soms vervolledigt Winnicott dit lijstje. Misschien kunnen we er ook Ignacio Matte-Blanco aan toevoegen.

zoals het onbewuste is het zelf datgene wat *a priori* bestaat, en waaruit het ik zich ontwikkelt. Het preformeert om zo te zeggen het ik. *Niet ik creëer mezelf, ik geschied veeleer aan mezelf.*” (Jung 1941: § 391)

Causaliteit versus finaliteit

Dit onbewuste subject heeft een finaliteit. Zowel Jung als Bion nodigen ons met aandrang uit om het causaliteitsprincipe te relativiseren. Freuds houding was te zeer gericht op het verleden, vond Jung, te zeer gebaseerd op de individuele pathologie en op de misvormingen van het post-Victoriaanse tijdperk (Jung 1932: § 57). Jung stelt al heel vroeg de vraag naar de prospectieve functie van het symptoom.

Ook Bion vond theorieën over de betrekking tussen oorzaak en gevolg misleidend: vaak zijn het rationalisaties die de waarheid verdoezelen (Bion 1965: 57). De causale theorie wordt aangewend om de echte coherentie uit de weg te gaan (Bion 1965: 59). In de analytische situatie moeten we vaak onze toevlucht nemen tot causatieve theorieën, bij gebrek aan beter. Vaak is de causatieve relatie geassocieerd met morele principes; en meestal zijn deze moraliserende beschouwingen anti-analytisch, omdat zij het onbevange *Geschehenlassen* en *Betrachten* in de weg staan, en ook de onpartijdige *Auseinandersetzung* belemmeren. De persoonlijke ethische stellingname kan soms indruisen tegen de gevestigde moraal. Zowel Jung als Bion stelden dat de persoonlijke ‘waarheid’ voorrang verdient; dit is psychoanalyse op haar best: niet de aanpassing aan de eisen van de samenleving wordt nagestreefd, wel de zelf-realisatie van het individu.

De rol van de ouders

Jung en Bion waren beiden teleurgesteld door hun persoonlijke ouders. Bion schrijft: “De houding van mijn moeder was zeker meer liefhebbend – echt liefhebbend – dan die van mijn vader; bij haar was het helemaal geen ‘houding’, bij hem wel. Zij hield van ons; hij hield van het beeld dat hij van ons had.” (Bion 1982: 28) Wat er ook van zij, op achtjarige leeftijd werd Wilfred gescheiden van zijn ouders: hij werd op kostschool gestuurd in Engeland, zijn ouders bleven in Indië. Latere contacten met hen beschrijft hij als koel en afstandelijk.

Jung beschouwde zijn moeder als onbetrouwbaar, ook al was hij gefascineerd door haar ‘archaische’ natuur; zijn vader vond hij wel betrouwbaar, maar zwak, saai en ontgoochelend: iemand die de echte vragen, ook de religieuze, uit de weg ging.

Freud had vooral de rol van de *vader* benadrukt; in 1923 (289-290) stelt hij nog dat “de eerste en meest betekenisvolle identificatie van het individu” plaatsvindt “met de vader van de persoonlijke voorgeschiedenis”; en in 1921 (95) veronderstelde hij dat de relatie tussen moeder en zoon waarschijnlijk de enige is die gespaard blijft van vijandige gevoelens. Vanaf 1911, in zijn *Symbole der Wandlung*, voert Jung de *moeder* ten tonele: de persoonlijke moeder, van wie het mensenkind zich moet losmaken, maar ook de Grote Moeder, symbool van het collectieve onbewuste. Hij beschreef verschillende moederfiguren uit de mythologie, en hun ambivalente relatie met de zoon, als representant van het ik-bewustzijn. Begrijpelijkerwijs ging dit allemaal een beetje te ver voor Freud, temeer omdat Jungs formuleringen hierover niet uitblonken door helderheid.

Jung benadrukte ook al heel vroeg hoezeer het mensenkind beïnvloed wordt door het onbewuste van de ouders: het kan ‘geïnfecteerd’ worden door hun onbewuste problemen. “Het kind is zozeer deel van de psychologische atmosfeer van de ouders, dat geheime en onopgeloste moeilijkheden zijn gezondheid ernstig kunnen beïnvloeden. De *‘participation*

mystique’, dit wil zeggen de primitieve onbewuste identiteit, laat het kind de conflicten van de ouders voelen en ervan lijden alsof het de zijne waren.” (Jung 1924-26: § 217a) Op deze psychische infectie door onbewuste problemen komen we nog terug.

Melanie Klein beschrijft de ontwikkeling van het kleine kind hoofdzakelijk in relatie tot de moeder. Zij legt de nadruk hierbij duidelijk op het kind zelf; de mogelijk pathogene rol van de omgeving wordt door haar wel toegegeven, maar nooit echt in overweging genomen. Het was Winnicotts verdienste om het belang van de omgeving in de aandacht te brengen.

Bion situeert zich ergens tussen Klein en Winnicott: hij heeft een aantal mankementen van de omgeving, vooral van de moeder, beschreven, maar houdt toch vol dat een psychotische ontwikkeling altijd in de eerste plaats op een constitutionele factor berust; een gebrekkige moederlijke aanpassing zal de gevolgen van deze erfelijke aanleg natuurlijk verzwaren¹⁸. Hij heeft het dus veel over de moeder, haar alfa-functie, haar rêverie. De vader wordt zelden of nooit met name genoemd, tenzij als de ‘constante conjunctie’ waaraan het kleine kind de naam ‘Daddy’ leert geven. Impliciet is de symbolische vader echter wél aanwezig, meer dan bij Jung, in het belang dat Bion hecht aan de psychoanalytische setting, de uiterste ernst waarmee hij zijn analytische taak opvat, en zijn niet aflatend zoeken naar de waarheid, hoe pijnlijk die ook moge zijn.

Typologische aspecten

Jung had opgemerkt dat verschillende theoretische opvattingen, in de filosofie en in de psychologie, vaak berustten op een verschillende typologie bij de auteurs; hij citeert William James: “Welk ook het temperament van de beroepsfilosoof is, hij tracht, in zijn filosoferen, na te denken over het feit van zijn temperament.” (Jung 1913b: § 935) Dit geldt ook voor de psychoanalytische denker. Jungs overwegende introversie kwam in pijnlijke botsing met Freuds overwegende extraversie¹⁹, al merkten beide mannen gedurende verschillende jaren niet dat ze de psychische realiteit vanuit een radicaal verschillend standpunt benaderden.

Ik besprak al Roustangs (1976) hypothese dat Freuds denken eerder ‘paranoïde’ was, en dat van Jung eerder ‘schizofreen’. Bions stijl schommelt eerder tussen beide polen: paranoïde in zijn vasthouden aan de orthodoxie en in zijn pogingen om de psychoanalytische theorie in wiskundige formules te vatten, schizofreen als hij zijn visionaire verbeelding de vrije loop laat, niet het minst in zijn merkwaardig *Memoir of the Future*. Meltzer (1978) zag de paranoïde pool eerder als de resultante van een al te rigoureuze psychoanalytische opleiding. Zo zou de ‘natuurlijke’ Bion meer affiniteit hebben gehad met Jung.

In elk geval kunnen beide mannen ‘intuïtief’ genoemd worden: beiden kennen ook aan de intuïtie een belangrijke plaats toe in hun theorie, als de functie die toelaat psychische ‘realisaties’ te benaderen. Zowel Jung als Bion beschouwen de intuïtie als de tegenpool van de zintuiglijke waarneming.

¹⁸ Recente onderzoeken op het gebied van de genetica lijken aan te tonen dat sommige genetische afwijkingen nderdaad voorbestemmen tot bijvoorbeeld schizofrenie. Maar deze voorbestemming is niet absoluut (zoals ze dit wél is voor aandoeningen als het syndroom van Down of de chorea van Huntington) : de ziekte ontstaat vanuit een complex samenspel tussen genetische afwijkingen en omgevingsfactoren.

¹⁹ Dergelijke typologische ‘diagnoses’ zijn altijd relatief. Jung zelf suggereerde dat Freuds *introversie* in botsing kwam met Adlers extraversie...

De therapeutische attitude

Freud en Jung verschilden grondig van mening over de houding die de analyticus moet aannemen in de sessies. Freud verweet Jung dat hij “nog niet de vereiste afstandelijkheid in de praktijk had aangeleerd”, en raadde hem aan “ontoegankelijk” te blijven: “Laten we ons toch nooit door de arme neurotici gek maken!” (290 F) Jung op zijn beurt verwijt Freud te ‘neutraal’ te zijn, en ziet hierin een defensieve houding: “Ik stel voor *mezelf* de eis dat de analyticus de vrijheid moet bezitten die de patiënt nog moet verwerven; anders moet de arts zich dood houden, of wordt hij, zoals u zegt, ook ‘gek’ gemaakt.” (292 J) Later zoal Jung de stelling verdedigen dat de analyticus zich moet laten ‘besmetten’ door de onbewuste problemen van zijn patiënten; deze besmetting kan gevaarlijk zijn, en men kan alleen hopen dat de eigen analyse de therapeut een zekere immuniteit verschafte. Ook in de *Tavistock Lectures* had Jung het over emoties als ‘psychische bacillendragers’ (Jung 1935: 34). In verband met de overdracht komt hij hierop terug: de Franse psychologen noemden dit *contagion mentale*. “In de psychotherapie heeft de omstandigheid dat de patiënt emoties bezit invloed op de arts, ook al staat deze volkomen los van de emotionele inhoud van de patiënt. En het is een grote fout om te denken dat de arts zich daarvan vrij kan houden. Hij kan zich alleen bewust maken dat hij meegesleept is. Als hij dat niet inziet, is hij niet geëngageerd en praat hij aan de zaak voorbij. Hij is zelfs verplicht de emoties van de patiënt te aanvaarden en te weerspiegelen.” (Jung 1935: 148-9) “Het is een typisch beroepsrisico van de psychotherapeut psychisch geïnfecteerd en vergiftigd te worden door de projecties waaraan hij is blootgesteld.” (Jung 1935: 163) U heeft intussen al begrepen dat hier projectieve identificatie *avant la lettre* in de lucht hangt, rêverie, alfa-functie en detoxicatie.

We weten natuurlijk niet met zekerheid in welke mate Bion door deze uitspraken geïnspireerd werd. Zeker is dat hij in de kleiniaanse school tot diegenen behoort die resoluut pleiten voor het accepteren van de projectieve identificaties van de patiënt – ook, en vooral, van de psychotische patiënt – en voor het hanteren ervan als communicatiemiddel in het overdracht-tegenoverdrachtveld. Wel veronderstel ik dat hij méér respect had voor het analytische kader dan Jung – één enkel slippertje niet te na gesproken.

Besluit

Ik zie maar één mogelijke conclusie: laten we elke overhaaste, oclusieve conclusie vermijden. De psychoanalyse moet het mysterie respecteren van de ziel die ze tracht te doorgronden. Hoe meer onze kennis vordert, hoe groter de zone wordt van ons niet-weten. Daarom pleit ik voor een pluraliteit van psychoanalytische theorieën. Ik sta echter geen eclecticisme voor, dat hoopt tot een algemene en definitieve ‘waarheid’ te komen, door verenigbare elementen uit verschillende theorieën te combineren. Ik geloof eerder dat de verschillen tussen de analytische theorieën een reflectie zijn van de contradicties die inherent zijn aan onze menselijke conditie.

Referenties

- Beir, D. (2004), *Jung, een biografie*. Amsterdam: De Bezige Bij.
Bion, W.R. (1949-1951), *Experiences in Groups*. (1948-1951) In: *Experiences in Groups and other papers*. Routledge, London & New York 1961.
Bion, W.R. (1940), The Imaginary Twin. In: *Second Thoughts. Selected Papers on Psycho-Analysis*. Maresfield Reprints, London 1984.

- Bion, W.R. (1965), *Transformations*. Maresfield Reprints, Londen 1984.
- Bion, W.R. (1970), *Attention and Interpretation*. Karnac Books, London & New York 1984.
- Bion, W.R. (1973), São Paulo. In: *brazilian Lectures*. Karnac Books, London 1990.
- Bion, W.R. (1982), *The Long Week-End.1897-1919. Part of a Life*. Free Association Books, London 1986.
- Bion, W.R. (1958-1979) *Cogitations*. Karnac Books, London & New York, 1992.
- Culbert-Koehn, J. (1997), 'Between Bion and Jung: A Talk with James Grotstein', in *The San Francisco Jung Institute Library Journal* **15**, n° 4.
- Dehing, J. (1982), *Freud et Jung, essai d'analyse des divergences théoriques à partir de la confrontation entre les deux hommes*. Diffusé par le Groupe d'Etudes C.G. Jung, Paris. 60 pp. Repris dans *Etudes Psychanalytiques* **1**, E.B.P.J., Bruxelles, 1995.
- Dehing, J. (1994), Containment - an Archetype? The meaning of madness in Jung and Bion. *The Journal of Analytical Psychology* **39**: 419-461.
- Dehing, J. (1998), Bion en Jung - Analogieën en tegenstellingen. In: (Jef Dehing, red.), *Een bundel intense duisternis. Psychoanalytische opstellen rond W.R. Bion*. Garant, Leuven/Apeldoorn.
- De Wachter, D. (1997), La Tristezza Complice – Over het onmogelijke lijden van systemen. In: (Jef Dehing & Guido Pieters, red.), *Van rêverie tot ideologie. Een multiversum van de psychotherapie*. Garant, Leuven & Amersfoort, 1997.
- Flem, L. (1986), *Freud et ses patients*. Editions Universitaires, Paris.
- Fosshage, J.L. (2002), A relational self psychological perspective. *Journal of Analytical Psychology* **47**: 67-82.
- Freud, S. (1900), *De droomduiding*. In: *Sigmund Freud – Werken* **2** (1900) – Nederlandse Editie, Boom, Amsterdam 2006.
- Freud, S. (1923), Het Ik en het Es. In: *Sigmund Freud – Werken* **8** (1917-1923) – Nederlandse Editie, Boom, Amsterdam 2006.
- Freud, S. (1937), De eindige en de oneindige analyse. In: *Sigmund Freud – Werken* **10** (1930-1938) – Nederlandse Editie, Boom, Amsterdam 2006.
- Jones, E. (1955), *La Vie et l'oeuvre de Sigmund Freud*. 3 tomes. Traduction française: P.U.F., Paris 1961.
- Jung, C.G. (1905), 'Psychoanalyse und Assoziationsexperiment'. In: 'Diagnostische Assoziationsstudien'. *GW* **2**.
- Jung, C.G. (1907), Über die Psychologie der Dementia Praecox. Ein Versuch. *G.W.* **3**.
- Jung, C.G. (1908), 'Der Inhalt der Psychose'. In: *Schriften zur angewandten Seelenkunde* n° 3. *GW* **3**.
- Jung, C.G. (1911), 'Wandlungen und Symbole der Libido – Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Denkens' I. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* **III** (1): 120-227.
- Jung, C.G. (1913a), Versuch einer Darstellung der psychoanalytischen Theorie. *G.W.* **4**.
- Jung, C.G. (1913b), Zur Frage der psychologische Typen. *G.W.* **6** (Anhang).
- Jung, C.G. (1912), 'Wandlungen und Symbole der Libido – Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Denkens' II. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* **IV** (1): 162-464.
- Jung, C.G. (1924-26), Analytische Psychologie und Erziehung. *G.W.* **17**.
- Jung, C.G. (1929), Der Gegensatz Freud und Jung. *G.W.* **4**.
- Jung, C.G. (1932), Sigmund Freud als kulturhistorische Erscheinung. *G.W.* **15**.
- Jung, C.G. (1935), *Over de grondslagen van de analytische psychologie. De Tavistock Lectures 1935*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1970.
- Jung, C.G. (1939), Sigmund Freud. *G.W.* **15**.
- Jung, C.G. (1941), Das Wandlungssymbol in der Messe. *G.W.* **11**.
- Jung, C.G. (1952), *Symbole der Wandlung*. *G.W.* **5**.
- Jung, C.G. (1961), *Herinneringen, Dromen, Gedachten*, opgetekend en uitgegeven door Aniela Jaffé. Van Loghum Slaterus, Deventer 1970.
- Laplanche, J. & Pontalis, J.-B. (1971), *Vocabulaire de la psychanalyse*. P.U.F., Paris.
- McGuire, W. (édit.) (1975), *Sigmund Freud et Carl Gustav Jung – Correspondance* (2 tomes). Paris: Gallimard.

- Meltzer, D. (1978), 'The Clinical Importance of the Work of Bion', in *The Kleinian Development*, Part III. The Clunie Press, for The Roland Harris Trust Library.
- Roustang, F. (1976), *Un destin si funeste*. Paris: Editions de Minuit.
- Vermote, R. (1998), De *Grid* en de *Caesura* un het werk van Bion. In: : (Jef Dehing, red.), *Een bundel intense duisternis. Psychoanalytische opstellen rond W.R. Bion*. Garant, Leuven/ Apeldoorn.